

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН МОВНОЇ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИН СВІТУ

Статтю присвячено пошуку оптимального поєднання методів синхронічно-діахронічного дослідження національної концептосфери з метою визначення закономірностей її розвитку. Поєднання семантико-когнітивного та етимологічного аналізу з порівняльно-історичним методом змушують по-новому поглянути на структуру концептосфери та її складових – як на єдину систему, що складається із самоподібних частин, мінливих у просторі й часі.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, семантико-когнітивний аналіз, порівняльно-історичний метод, фрактал.

Статья посвящена поиску оптимального сочетания методов синхронно-диахронического исследования национальной концептосферы с целью определения закономерностей ее развития. Сочетание семантико-когнитивного и этимологического анализа со сравнительно-историческим методом заставляют по-новому взглянуть на структуру концептосферы и ее составляющих – как на единую систему, состоящую из самоподобных частей, изменчивых в пространстве и времени.

Ключевые слова: языковая картина мира, концептуальная картина мира, семантико-когнитивный анализ, сравнительно-исторический метод, фрактал.

The article is devoted to the search of the optimal combination of synchronic and diachronic methods for investigation of a national conceptual framework in order to determine its development regularities. The combination of a cognitive semantic analysis, etymological analysis and historical-comparative method gives a possibility to identify the conceptual framework and its components as the only system that consists of self-similar elements, varying in space and time.

Key words: language world view, conceptual world view, cognitive semantic analysis, historical-comparative method, fractal.

Актуальність дослідження зумовлюється зацікавленістю вчених у причинах дивергентних та конвергентних процесів національної свідомості в умовах світової глобалізації суспільства.

Метою дослідження є пошук оптимальних методів вивчення національної концептосфери з метою визначення закономірностей та тенденцій її розвитку.

Наукова новизна дослідження полягає в погляді на концептосферу та її складові – концепти, як на цілісну систему, яка складається із самоподібних елементів – фракталів, що зумовлено синхронічно-діахронічним підходом до вивчення національно-маркованих концептів, де проміжні історичні етапи їх розвитку є важливими складовими для розуміння актуального стану самосвідомості нації.

Об’єктом дослідження є національна концептосфера Іспанії. **Предметом** дослідження є методи її вивчення.

Дослідження еволюційних змін мовної картини світу базується на методах діахронічної семантики, основи якої було закладено в історичному мовознавстві, основоположником якого вважається Вільгельм фон Гумбольдт, що у статті “Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства”, яка стала вступом до незакінченої праці “Про мову каві на острові Ява”, трактував суперечність між змінним та незмінним станами мов наступним чином: “У кожен момент і в будь-який період свого розвитку мова ... уявляється людині на відміну від усього вже пізнаного й продуманого нею – невичерпною скарбницею, у якій дух завжди може відкрити щось ще невідоме ... Мова насичена переживаннями багатьох попередніх поколінь і зберігає їх живе дихання” (цитата за Г. М. Удовіченко [1:42]).

Концепція В. Гумбольта про динаміку мовного розвитку знайшла відображення у порівняльно-історичному та типологічному мовознавстві й, згодом, отримала розвиток у історичній семантиці, що вивчає семантичні зміни, які відбулися в словниковому складі мови протягом певного історичного проміжку часу.

У межах історичної семантики використовується значна кількість методів дослідження: компонентний аналіз для виявлення диференційних семантичних ознак, розмежування складових лексико-семантичного поля; контрастивно-описовий метод, що використовується для дослідження матеріалу, який входить до складу семантичних полів; концептуальний аналіз, що дозволяє

встановити зв'язок між явищем, репрезентованим у мові певною лексемою, та уявленнями про навколишній світ, а також виявити вміст концепту як історико-культурного феномену, порівняльно-історичний, що дає можливість співвіднести проміжні історичні етапи розвитку семантики мовної одиниці; етимологічний аналіз – для виявлення внутрішньої форми слова тощо.

Динамічність, що є суттєвою властивістю мовної картини світу як фундаментального елемента світоусвідомлення людини, значною мірою зумовлює особливості національної картини світу, оскільки вона відображає риси свого творця – народу, і фіксує динаміку змін його світосприйняття. У ході історичного розвитку цілісність картини світу зберігається (задані параметри та принципи відображення), проте в ній змінюються окремі фрагменти або загальна колористика, що фіксує світовідчуття суб'єкта цієї картини [2:33].

Оскільки зміни національної мовної картини світу – це відображення змін національної концептосфери, а отже, її складових – концептів, то вивчення еволюції національно-маркованих концептів безпосереднім чином пов'язано з дослідженням семантичних змін лексем-репрезентантів концептів та визначенням чинників, що впливали на когнітивні функції людської свідомості протягом різних історичних епох. Когнітивна інтерпретація результатів дослідження мовних одиниць у руслі діахронічної семантики дає можливість як відобразити послідовність еволюційних процесів, так і пояснити їхні причини та уявити їхній об'єм.

Репрезентантами національної картини світу є частовживані лексеми-вербалізатори найбільш ціннісно-вагомих національно-маркованих концептів, символічні найменування, асоціативно-образні ряди, що формують асоціативні поля [3:85]. Якщо змінюється який-небудь із фрагментів національної картини світу, то, як правило, змінюються і мовні засоби її репрезентації та їхні взаємозв'язки.

Оскільки концепт – це складна багатопланова структура, у якій нашарувалися смисли різних історичних епох, то

використання якогось одного методу не дає можливості отримати вірогідні результати. Саме тому методика має бути комплексною, застосовуючи методи синхронічного (семантико-когнітивного) та діахронічного (етимологічного, етнологічного, історичного) аналізів у поєднанні. Окрім того, поставлене завдання вивчення еволюції концептів зумовлює необхідність застосування методів із суміжних наукових сфер, зокрема історико-соціологічного та етнологічного, які дозволяють науковцеві врахувати ті зовнішні обставини, що впливають і впливали протягом історичних епох на світогляд народу.

З'ясуємо, перш за все, наскільки стабільними є концепти у свідомості народу. Дослідження у сфері когнітивної семантики свідчать, що людські знання не є статичними й незмінними. Вони накопичуються та структуруються, базуючись на певних моделях перцептивної взаємодії, власного фізичного досвіду особистості в поводженні з об'єктами навколишнього світу [4; 5]. Такі моделі (image schemes за термінологією М. Джонсона) базуються на життєвому досвіді та проявляються через сенсорно-моторну діяльність людини/групи людей, регулярно змінюючи її/їхні способи мислення, уявлення про світ. Це свідчить про динаміку в розвитку національної концептосфери, основні концепти якої, хоч і мають досить стабільне ядро, що фіксується в мові завдяки основному семантичному значенню лексем-репрезентантів даних концептів, постійно змінюються завдяки появі нових або відновленню старих асоціативних зв'язків, що зумовлюється повсякденною діяльністю та новим життєвим досвідом.

Саме цей факт дає нам підстави не погодитися з думкою Й. А. Стерніна про те, що “діахронію можна використовувати лише для пояснення тих чи інших змін в концепті” [6:63]. Дослідження історії та культури свідчать про те, що нові структури обов'язково включають в себе механізми, які відтворюють знову культуру минулого. І чим динамічнішою є система, тим активніші механізми пам'яті, що забезпечують статичність цілого [7:339].

Тож, справедливо зазначає Н. В. Клягін, що “у генезисі мови як ніде більше в рамках вторинних суспільних структур

видно, наскільки початок соціального явища відрізняється від його кінця (власне, не від кінця, а від сучасного стану)” [8].

Досвід, отриманий людиною, трансформується в концепти, які у мовній картині світу відображаються мовними засобами. Усі концепти логічно є пов'язаними між собою, завдяки чому вони утворюють концептуальну систему, яка постійно трансформується, уточнюється, модифікується людською свідомістю, її здатністю аналізувати та зіставляти отриману інформацію. Таким чином, здатність концепту змінюватися призводить до висновку про те, що інші концепти, навіть якщо вони іноді стабільніші, через системний взаємозв'язок також змінюються під впливом один одного. За словами Р. І. Павільоніса, згодом змінюється й кількість концептів, і об'єм їхнього наповнення [9:102], що свідчить про постійний процес модифікування національної концептосфери, до складу якої входить поєднання індивідуального, колективного та національного досвіду.

Методи діахронічної когнітивної семантики допомагають вивчити становлення лексики, яка репрезентує концептуальну картині світу в мові. А всебічне дослідження історії її розвитку дає можливість не лише виявити архаїчні особливості функціонування окремих концептосфери етносу, але й тенденції їхнього розвитку та їхній сучасний стан [10]. Як зазначають А. Рей та С. Делесаль, “опис функціонування лексики лише в синхронічному аспекті... містить у собі зафіксовані значення, що перейшли до пасивного складу мови, а також передбачає відтворення гіпотетичної моделі володіння мовою, згідно з якою потенційні тексти можуть створюватися у необмеженій кількості” [11:281].

Б. А. Успенський, відомий російський лінгвіст, стверджує, що жива культура не може бути повторенням минулого – вона постійно породжує нові структурно-функціональні системи й тексти. Водночас вона не може позбутися пам'яті минулого. Співвідношення потенційно присутніх в кожній культурі образів її минулого та майбутнього і ступінь їхньої взаємодії становлять важливу типологічну характеристику, яку слід враховувати, порівнюючи різні культури [7:370].

Системне синхронічно-діахронічне вивчення національно-маркованих концептів, що відображають національну історію та культуру, та їхніх репрезентантів у мовній картині світу дає дослідникові об'єктивний та багатий матеріал для кращого розуміння функціонального аспекту відповідних одиниць на синхронічному зрізі, а динаміка визначає частотність спрацьовування механізмів пам'яті системи, рекреацію попередньо-існуючих асоціативних зв'язків та ціннісних складових [10]. Постійне співіснування новоутворень із процесами, що повторюються, відображає циклічність розвитку національної концептосфери у вигляді спіралі, оскільки кожний наступний етап містить у собі найактуальнішу інформацію, накопичену на попередньому етапі.

Таким чином, кожний наступний виток є якісно-ною актуалізацією національного концепту, що зберігає в собі форму попереднього утворення і нагадує фрактал – самоподібну форму, де кожний наступний елемент відтворює форму попереднього і, в той же час, він є зовсім іншим. Математичні дані довели, що будь-яке природне утворення має форму фракталу [12:624]. Тож, якщо достеменно відомо, що концептосфера, а відповідно і її складові – концепти – є природним утворенням, то можна припустити, що усі ці системи не є окремими. Вони, швидше, є самоподібними складовими єдиної системи – свідомості, яка існує як у просторі, так і в часі, а отже, потребує комплексного синхронічно-діахронічного дослідження.

На думку В. Раймонда, Г. Біггса та Г. Колстона, трансформація існуючих у людській свідомості образних схем (image schemes) відіграє важливу роль у когнітивних процесах пізнання світу людиною [13:348]. Вони приймають участь у лінгвістичній та екстралінгвістичній обробці інформації людським мозком, і тому їхні зміни відображаються на кожному історичному етапі розвитку нації. Відображення цих змін є помітним, перш за все, у ядерних характеристиках семантичного поля мовних одиниць, які є найбільш обов'язковими і загальноприйнятими для усіх представників національної спільноти. Такі зміни фіксуються

тлумачними словниками, і відображають зміну свідомості усієї національної спільноти.

Будучи мінливими, концептуальні поля розвиваються в двох напрямках: як внутрішньо, так і взаємодіючи з іншими концептуальними полями, на основі чого з'являються якісно нові характеристики концепту, які можуть набувати різних форм у процесі подальшої трансформації. Концепт у свідомості людини з'являється в тому вигляді, у якому він існує на момент її знайомства зі світом. Якщо згодом культура і знання, що передаються із покоління в покоління не збагатять первинну (усвідомлену людиною шляхом пізнання навколишнього світу) ментальну одиницю уявленнями про архетип (генетичний код цієї одиниці), то людина лише частково усвідомить її генетичну структуру через мовне вираження (наприклад, фразеологізми, за умови, що вони не піддавалися мовним змінам, зокрема, завдяки тяжінню агента фразеологічної одиниці до найближчої суб'єкту реальності [14:306]). Проте, не варто забувати, що генетично або історично закладена в концептах інформація, яка не усвідомлюється людиною, часто проявляється на підсвідомому рівні – у стереотипних способах мислення та соціальної поведінки.

Питання полягає в тому, наскільки частотним явищем є зміщення ядерних семантичних значень, і чи здатна взагалі людська свідомість розширюватися, чи вона лише частково модифікується периферійними значеннями, що актуалізуються певними суспільно-історичними процесами в ту чи іншу епоху. Для того, щоб дати відповіді на ці питання, необхідно поєднати кілька методик задля отримання вірогідних результатів дослідження.

Отже, можна зробити **висновок** про те, що явища діахронічного плану, поряд з явищами синхронічного плану, формують специфіку дослідження національної концептосфери, вимагаючи поєднання методів синхронічного та діахронічного дослідження її складових – національно-маркованих концептів. Семантико-когнітивний аналіз у поєднанні з порівняльно-історичним, етнологічним, історико-соціологічним методами та

етимологічним аналізом формують відповідну методологічну основу для отримання вірогідних результатів.

Подальшими перспективами дослідження є вивчення закономірностей розвитку національної концептосфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Удовіченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень / Г. М. Удовіченко. К.: Вища школа, 1984. – 216 с.
2. *Постовалова В. И.* Лінгвістическая гипотеза и ее обоснование: автореф. на соискание науч. степ. докт. филол. наук : спец. 10.02.02 “Языки народов Российской Федерации” / Валентина Ильинична Постовалова. – М.: Институт языкознания АН СССР, 1988. – 48 с.
3. *Щирова И. А., Гончарова Е. А.* Многомерность текста : понимание и интерпретация / И. А. Щирова, Е. А. Гончарова. – СПб.: ООО “Книжный дом”, 2007. – 472 с.
4. *Lakoff G., Johnson M.* Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought / G. Lakoff, M. Johnson. – N. Y.: Perseus Books. – 1999. – 624 p.
5. *Talmy L.* Toward a Cognitive Semantics / Leonard Talmy. – Cambridge: A Bradford Book, The MIT Press, 2000. – Vol. 1: Concept Structuring Systems. – 565 p.
6. *Стернин И. А.* Методика исследования структуры концепта / Иосиф Абрамович Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под. ред. Иосифа Абрамовича Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – 182 с.
7. *Успенский Б. А.* Избранные труды. Семиотика истории. Семиотика культуры [2-е изд., испр. и доп.] / Борис Андреевич Успенский. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – Том I. – 608 с.
8. *Клягин Н. В.* Человек в истории. Генезис языка / Н. В. Клягин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/klyagin_histmanch09_i.htm.
9. *Павиленис Р. И.* Проблема смысла : Современный логико-функциональный анализ языка / Роландас Ионович Павиленис. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
10. *Коч Н.* Исследование концептов в диахронии как теоретическая и методическая проблема / Наталия Коч // Наукові записки. Серія філологічні науки :зб. наук. пр. / відп. ред. В. Ожоган. – Вип. 89 (1). – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2010. – С. 316-320. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/texts.html.
11. *Рей А., Делесаль С.* Проблемы и антинормы лексикографии / А. Рей, С. Делесаль // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1983. – Вып. XIV. – С. 278-292.
12. *Мандельброт Б.* Фрактальная геометрия природы / Бенуа Мандельброт. – Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2002. – 656 с.
13. *Raymond W., Gibbs Gr., Colston H.* The cognitive psychological reality of image schemes and their transformations / W. Raymond, Gr. Gibbs, H. Colston // Cognitive Linguistics, 2009. – Vol. 6. – Issue 4. – P. 347-378.
14. *Толстова О. Л.* Семантичні особливості компаративних фразеологізмів сучасної іспанської мови з ономастичним компонентом / Ольга Леонідівна Толстова // Проблеми семантики слова, речення та тексту: зб. наук. пр. / відп. ред. Ніна Миколаївна Корбозерова. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2013. – С. 300-306.